

Bernard Williams, *Αιδώς και Ανάγκη*¹

Αντώνης Χατζημωυσής

I

Το *Αιδώς και ανάγκη* είναι ένα από τα σημαντικότερα βιβλία ενός από τους σημαντικότερους Βρετανούς φιλοσόφους. Ο Bernard Williams (1929-2003) ανέδειξε το ζήτημα της προσωπικής ταυτότητας σε μια σειρά πρωτοποριακών άρθρων που συγκεντρώθηκαν στον τόμο *The Problems of the Self* (1978), ανέλυσε τη σύνδεση βούλησης και πεποίθησης στην κλασική μονογραφία του για τον Descartes (1978), έθεσε σε νέες βάσεις τη φιλοσοφική συζήτηση για την δυνατότητα γνώσης στο πεδίο της ηθικής με το μνημειώδες *Ethics and the Limits of Philosophy* (1985), και διερεύνησε τη σχέση μεταξύ προτασιακής αλήθειας και υπαρξιακής αυθεντικότητας στο *Truth and Truthfulness* (2002).

Καρπός των διαλέξεων που έδωσε στο Πανεπιστήμιο του Berkeley το 1989, το *Αιδώς και ανάγκη* άσκησε καταλυτική επίδραση στην συζήτηση που αναπτύχθηκε στα τέλη του 20ου αιώνα μεταξύ των διαφορετικών κλάδων που συγκροτούν σήμερα τις Κλασικές Σπουδές. Σκοπός του βιβλίου είναι να προσφέρει μια φιλοσοφική περιγραφή της ιστορικής περιόδου που εγκαινιάζεται από τα έπη του Ομήρου και ολοκληρώνεται με τα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη. Η ανάγνωση του Williams εστιάζει σε κείμενα της ελληνικής γραμματείας με ευαισθησία σπάνια για την ακαδημαϊκή κοινότητα, η οποία ενίοτε αντιμετωπίζει τα αρχαία κείμενα είτε ως πηγή βαρύγδουπων αποφθεγμάτων, είτε ως αξιοπερίεργα δείγματα μιας ιδιόρρυθμης προ-νεωτερικής κουλτούρας, είτε ως αρχειοθήκη έτοιμων διδακτικών παραδειγμάτων.

Ο Williams έχει την ικανότητα να μιλάει για αρχαία ελληνικά ποιήματα αποκαλύπτοντας τη φιλοσοφική σημασία τους ως ποιητικά κείμενα. Έχει επίσης την οξύνοια να αναλύει πολιτικούς και δικανικούς λόγους της εποχής, δίχως να καταφεύγει σε σχηματοποιήσεις νεότερων εγχειριδίων. Κι έχει, τέλος, την διακριτικότητα να μην αποφαινεται για το υποτιθέμενο οριστικό νόημα ενός τραγικού επεισοδίου, όταν η ίδια

η δομή ενός έργου καλεί σε αναγνώριση διαφορετικών διαστάσεων που απαιτούν μακρά και προσεκτική εννοιολογική πραγμάτευση.

Αντίπαλος στόχος του βιβλίου είναι μια μορφή απαξίωσης την οποία ο Williams καλεί «προοδευτισμό». Οι οπαδοί του προοδευτισμού αντιμετωπίζουν τα αρχαία κείμενα ως την καταγραφή μιας πνευματικής απόπειρας που, παρά την αναμφισβήτητη σημασία της, υπήρξε πρωτόγονη, σπασμωδική, ανεπεξέργαστη και αμετάκλητα πλέον ξεπερασμένη από τις προόδους της σύγχρονης διανόησης. Εκείνο που η αρχαία ελληνική σκέψη αδυνατεί να συλλάβει--σύμφωνα με τον προοδευτισμό--είναι η σημασία της *ηθικότητας*: η έλλειψη ενός αντιληπτικού πλαισίου, εντός του οποίου θα μπορούσαν να κριθούν αμιγώς ηθικά οι ανθρώπινες πράξεις, διαπιστώνεται τόσο από την απουσία συναφών ηθικών όρων, όσο και από την ιεράρχηση των αξιών που προβάλλονται στα αρχαία κείμενα.

Η ανάλυση του Williams καταδεικνύει τα ερμηνευτικά ατοπήματα του προοδευτισμού, κύρια πηγή των οποίων είναι η τάση κάποιων, κατά τα λοιπά εξαιρετικών, φιλολόγων, να καταλήγουν σε συμπεράσματα με βάση όχι αυτό που όντως μπορούμε να βρούμε στα ίδια τα κείμενα, αλλά με βάση αυτό που υποτίθεται ότι δεν μπορούμε να βρούμε. Η υποτίμηση της αξιακής διάστασης των αρχαιοελληνικών αντιλήψεων πηγάει, με τη σειρά της, από την μηχανική εφαρμογή σύγχρονων θεωριών περί ηθικότητας, από φιλόλογους που έχουν μια μάλλον ασαφή αντίληψη τόσο της φιλοσοφικής διαμάχης που οδήγησε στις νεωτερικές απόψεις για το ανθρώπινο υποκείμενο, όσο και για τα ερωτήματα που η τρέχουσα φιλοσοφική έρευνα επιχειρεί να απαντήσει.

Η επιχειρηματολογία του Williams επικουρείται, βεβαίως, από κειμενικές αναλύσεις που μόνο η επίμονη φιλολογική έρευνα μπορεί να μας προσφέρει. Μέσω εκτενών αναφορών σε πλήθος συντακτικών, λεξιλογικών, και γραμματολογικών ζητημάτων, οι σημειώσεις του βιβλίου παρέχουν την απαραίτητη στήριξη στην διττή υπόθεση που ο κύριος κορμός του έργου υπερασπίζεται: Αφενός, ότι σε αρκετά σημεία οι ιδέες μας περί ηθικής βασίζονται στις ιδέες των αρχαίων Ελλήνων. Αφετέρου, ότι όπου υφίστανται σημαντικές διαφορές, οι ιδέες των αρχαίων ήταν, από κάποιες απόψεις, καλύτερες από τις δικές μας.

Το δεύτερο σημείο της ανωτέρω υπόθεσης απαιτεί προσοχή. Ο Williams αντιτίθεται σε αρχαιολατρικά καλέσματα αναβίωσης κάποιου ένδοξου παρελθόντος. Ό,τι είναι νεκρό, είναι νεκρό, και δεν μπορεί να ενεργοποιηθεί μέσω διανοητικών πειραμάτων. Ό,τι επιβιώνει από τις αρχαιοελληνικές αντιλήψεις, διατρέχει τον βίο μας και διαμορφώνει τις στάσεις μας, με τρόπους που συχνά παραμένουν ανεπίγνωστοι, αν δεν λάβουμε την απόσταση που είναι απαραίτητη για την γενεολόγηση και την κριτική ερμηνεία των ηθικών και πολιτικών φαινομένων της εποχής μας. Άλλωστε, αυτό υπήρξε πάντα και το διακύβευμα των συζητήσεων για την αρχαία Ελλάδα: μιλώντας για τους αρχαίους, στοχαζόμαστε αναπόφευκτα πάνω στα όρια και τις προοπτικές που διαθέτουμε οι ίδιοι ως δημιουργοί και μέτοχοι μιας κατά το δυνατόν έλλογης κοινωνίας: «Ανήκουν στους πολιτισμένους προγόνους μας και η άποψή μας γι αυτούς συνδέεται στενά με την άποψή μας για τον εαυτό μας» (19-20).

Το πρώτο σημείο της ανωτέρω ερμηνευτικής υπόθεσης χρήζει, επίσης, διευκρινήσεων. Οι ομοιότητες που χαρακτηρίζουν την αρχαιοελληνική και τη σύγχρονη ηθική αντίληψη, δεν αφορούν την σύμπτωση αρχών μεταξύ αρχαίων και νεότερων φιλοσοφικών θεωρήσεων: οι μεταξύ τους διαφορές είναι πολύ πιο εκτενείς, τόσο ως προς την ορολογία, όσο και ως προς την μεθοδολογία με την οποία οικοδομούνται τα αντίστοιχα φιλοσοφικά συστήματα. Επιπλέον, σύμφωνα πάντα με τον Williams, η νεωτερική θεώρηση της ηθικής βρίθκει δυσκολιών τόσο σε εννοιολογικό όσο και σε δομικό επίπεδο. Το ότι η θεώρηση αυτή μπορεί να λειτουργεί, οφείλεται στην υπόρρητη διάσταση μεταξύ εκπεφρασμένων θεωρητικών δογμάτων και συναφών πρακτικών παραδειγμάτων. Αντιθέτως, η αρχαιοελληνική προσέγγιση δεν χαρακτηρίζεται από έναν δυισμό ηθικής θεωρίας και ηθικής πράξης, ούτε από τον συνακόλουθο διαχωρισμό μεταξύ άυλων ψυχικών ενεργημάτων και ένυλων σωματικών δράσεων. Κι ενώ η απουσία τέτοιων δυισμών αποτελεί για τους προοδευτιστές ένδειξη μιας υπανάπτυκτης φιλοσοφικής σκέψης, για τον Williams συνιστά απόδειξη στοχαστικής ωριμότητας των αρχαίων απέναντι στο περίπλοκο φαινόμενο ότι κάθε άνθρωπος καλείται, ως ενότητα, να αντιμετωπίσει ρήξεις και διαστάσεις τόσο με τους γύρω του όσο και με τον ίδιο του τον εαυτό. Η νεωτερική ηθική θεωρία «συνεχίζει να υφίσταται μόνο και

μόνο επειδή υποστηρίζεται από πρότυπα ανθρώπινης συμπεριφοράς που είναι πιο ρεαλιστικά από όσο παραδέχεται. Αυτά τα πρότυπα είναι που εκφράστηκαν με διαφορετικό τρόπο, και από κάποιες απόψεις πιο άμεσα, στον αρχαίο κόσμο» (31).

III

Η επιχειρηματολογία του Williams υπέρ της ερμηνευτικής του υπόθεσης είναι εξαιρετικά σύνθετη. Η ρέουσα αφήγησή του, ο ευφυής λόγος του, και το εντυπωσιακό εύρος των πηγών του, καθιστούν ιδιαίτερα απαιτητικό το έργο του κριτικού ελέγχου των όσων ισχυρίζεται. Σε αντίθεση με άλλους στοχαστές της αναλυτικής παράδοσης, ο Williams δεν αναλίσκεται σε συζητήσεις περί του πώς συζητούμε περί διαφόρων τεχνικών θεμάτων. Βαίνει απευθείας στο ζήτημα που πραγματικά τον απασχολεί, κι εντρυφεί σε αυτό, με εξαντλητική υπομονή, ώσπου να φέρει στο φως άδηλες και εν πολλοίς απροσδόκητες όψεις του. Γνώση των αρχαίων κειμένων όσο και των φιλοσοφικών εννοιολογήσεων που αναπτύσσονται σε άλλα έργα του Williams είναι απαραίτητη για την αξιολόγηση των θέσεών του. Θα βοηθούσε ίσως την ορθή κατανόηση του βιβλίου η επισήμανση κάποιων από τα πλέον βασικά στοιχεία που συνθέτουν την επιχειρηματολογία του.

Ένα πρώτο στοιχείο αφορά το υλικό επί του οποίου ο Williams στηρίζει την θετική αποτίμηση της αρχαιοελληνικής θεώρησης. Ποιοι ακριβώς είναι οι αρχαίοι συγγραφείς που ο Williams προκρίνει ως εκφραστές σημαντικών αντιλήψεων για τον ανθρώπινο βίο; Είναι ουσιαστικά πέντε: ο Όμηρος, οι τρεις Τραγικοί Ποιητές, και ο Θουκυδίδης.

Το δεύτερο στοιχείο αφορά τη θέση των δύο μεγάλων φιλοσόφων της αρχαιότητας στο ερμηνευτικό σχήμα του βιβλίου. Ο Williams απορρίπτει την άποψη ότι ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης αποδίδουν με πληρότητα και ακρίβεια την παραδεδομένη ηθική των συμπολιτών τους. Αντιθέτως, πιστεύει ότι σε καίρια ζητήματα ηθικής, υπήρξαν επινοητές καινοφανών θέσεων οι οποίες οδήγησαν στην διαμόρφωση ενός διαφορετικού προτύπου ανθρώπινης δράσης, εισάγοντας στην ιστορία της σκέψης ένα διακριτό πεδίο ηθικής ψυχολογίας.

Ένα άλλο στοιχείο που θα πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την ανάγνωση του βιβλίου είναι ότι ο Williams δεν αφήνει περιθώρια για τη ρομαντική εξιδανίκευση μιας αρχαίας τέχνης του βίου. Τα προβλήματα που ενείχε η ζωή στην αρχαία Αθήνα ήταν πολλά και σοβαρά ιδίως αν η μοίρα σου όριζε να ανήκεις (ως δούλος) στη λάθος τάξη, ή (ως γυναίκα) στο λάθος φύλο. Τα κοινωνικά και πολιτικά ιδεώδη του Διαφωτισμού δεν τίθενται υπό συζήτηση στο βιβλίο, ούτε αμφισβητείται η εγκυρότητά τους από έναν συνεπή υπερασπιστή του φιλοσοφικού φιλελευθερισμού όπως ο Williams. Λόγου χάριν, η απροκατάληπτη ανάγνωση των συναφών παρατηρήσεων του Αριστοτέλη, «όταν κανείς αναγνωρίσει ακόμη και στο ελάχιστο το μέγεθος της μεγαλοφυΐας του», δεν αναιρεί αλλά καταδεινώνει μάλλον μιαν αλήθεια: «εάν υπάρχει κάτι χειρότερο από την αποδοχή της δουλείας, αυτό είναι η υπεράσπισή της» (167-168).

IV

Κάθε κεφάλαιο του βιβλίου του Williams είναι μια πρόσκληση στην θέαση της πραγματικότητας με καινούργιο βλέμμα. Διαβάζοντας τα όσα γράφει για τα έπη, τις τραγωδίες, τα ρητορικά και φιλοσοφικά κείμενα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, είναι μια διανοητική αποκάλυψη, ή, μάλλον, μια ανάκτηση εκείνου του εναρκτήριου θαυμασμού που αρκετοί νιώσαμε όταν σκύψαμε για πρώτη φορά πάνω από τα κείμενα της αρχαίας γραμματείας.

Η ερμηνεία που προσφέρει για το συναίσθημα της αιδούς, η ανάλυσή του για την προσωπική ευθύνη, η πραγμάτευση της αναγκαιότητας στις οντολογικές, τις επιστημολογικές, και τις πολιτικές της διαστάσεις, η ανάδειξη της πολυσημίας παραγράφων που θεωρούσαμε ως νοηματικά περαιωμένες μετά από αιώνες φιλολογικής τριβής, καθιστούν το βιβλίο του Williams ένα από τα κορυφαία κείμενα της σύγχρονης φιλοσοφικής συζήτησης για την ηθική στην αρχαία Ελλάδα.

Κύρια εργογραφία του Bernard Williams

- *Morality: An Introduction to Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972.
- *Problems of the Self: Philosophical Papers 1956–1972*. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- *Descartes: The Project of Pure Enquiry*. Harmondsworth: Penguin, 1978.
- *Moral Luck: Philosophical Papers 1973–1980*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- *Ethics and the Limits of Philosophy*. London: Fontana, 1985.
[*Η ηθική και τα όρια της φιλοσοφίας*, μετάφραση Χρυσούλα Γραμμένου, επιμέλεια Αντώνης Χατζημωυσής, Αρσενίδης, 2009.]
- *Shame and Necessity*. Berkeley: University of California Press, 1993.
[*Αιδώς και ανάγκη. Ατομική βούληση, πράξη και ευθύνη στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση Βαρβάρα Σπυροπούλου, επιμέλεια Τάσος Νικολόπουλος, Αλεξάνδρεια, 2014.]
- *Making Sense of Humanity and Other Philosophical Papers: 1982–1993*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- *Plato: The Invention of Philosophy*. London: Routledge, 1998.
[*Πλάτων*, μετάφραση: Ελένη Κεκροπούλου. Ενάλιος, 2001].
- *Truth and Truthfulness: An Essay in Genealogy*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- *The Sense of the Past: Essays in the History of Philosophy*, edited by Myles Burnyeat. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- *Philosophy as a Humanistic Discipline*, edited by A.W. Moore. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2006.

Μελέτες για τη φιλοσοφία του Williams

- Altham, J. E. J. and Harrison, T. R. (eds.) *World, Mind and Ethics: Essays on the Ethical Philosophy of Bernard Williams* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).
- Garrett Cullity, "Bernard Williams," in Stuart Brown (ed.) *Dictionary of Twentieth-Century British Philosophers* (London: Thoemmes Continuum, 2005), vol. 2, pp. 1132–1138.
- Jenkins, Mark *Bernard Williams* (Acumen/McGill-Queen's University Press, 2006).
- Thomas, Alan (ed.) *Bernard Williams*. Cambridge: Cambridge University Press

¹ Bernard Williams, *Αιδώς και ανάγκη. Ατομική βούληση, πράξη και ευθύνη στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση Βαρβάρα Σπυροπούλου, επιμέλεια Τάσος Νικολόπουλος, Αλεξάνδρεια, 2014.